

Ahmet Cevdet Paşa

TÜRKİYE DIYANET VAKFI YAYINLARI

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 232

AHMET CEVDET PAŞA

(1823 - 1895)

(Sempozyum : 9-11 Haziran 1995)

ANKARA
1997

Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezâkir

Doç. Dr. İsmail DOĞAN

Giriş

Tezâkir-i Cevdet ya da kısaca *Tezâkir* Cevdet Paşa (1822-1895)'nin *Kıyas-ı Enbiya* ve *Tarih-i Cevdet* gibi ilk planda tarihçiliğini yansıtan eserlerinden biridir. Onun bu tarihçi yönünde *Tarih-i Cevdet*'in karakteristik bir önemi olduğu muhakkaktır. Üstelik "müverrihlik sıfatı"nın kendisine *Tarih-i Cevdet*'i te'lif ettiği için verildiği de bilinmektedir. Bu maddeten ve manen azîm eser müellifin yaşamadığı devirleri, yetişmediği devlet adamlarını naklettiği halde değerinden bir şey kaybetmediği⁽¹⁾ gibi yazarına da sözkonusu alan (*tarih*) da hakettiği şöhreti sağlamaya yetmektedir.

Tezâkir ise bir mahiyet farkı ile diğerlerinden ayrılır. Öncekilerde olayların ne kadar dışında ise bu eserinde C. Paşa olayların o kadar içindedir. Tarihi olayları kapsamakla birlikte tümüyle tarihi nitelikte açıklanamayacak bir eser ortaya çıkmıştır. O halde *Tezâkir*'e bu farklılığı sağlayan özellikler nelerdir?

Eser, *Cevdet Paşa*'nın diğer çalışmalarından birinci derecede adıyla ayrılmaktadır. Resmî görevle bulunduğu, fiilen tanıklık ettiği olayları eleştirel yaklaşımla ele almış olması eserin özgün (orijinal) olan diğer boyutunu meydana getirmektedir. Her iki boyutu -adı ve işlevi- ile *Tezâkir* yeni bir yaklaşımı yeni bir yöntemi denemektedir. Bir başka deyişle eser bu yeni yaklaşım denemesi ile üzerinde durulmağa değer bir çalışmadır. Bu konudaki ayrıntıya geçmeden önce eserin adı ve içeriği ile ilgili bilgilere yer vermek uygun olacaktır.

"Tezâkir", Arapça 'zikır' kökünden türeyen 'tezkire'nin çoğuludur. Esere anlamını veren bu tekil ifadenin ise sözlükteki karşılığı "hükümetten alınan izin kağıdı; bazı meslek sahibi kimseler için yazılan biyografi"⁽²⁾dir. Biyografi anlamına gelen 'tezkire geleneği'nin Türk kültüründe önemli bir yeri vardır. Bu çerçevede *Feridüddin Attar*'ın *Tezki-*

(1) Cavid Baysun, "Tezâkir-i Cevdet Hakkında", *Tezâkir* 1-12, 1986, s. XIII.

(2) Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: 1970.

retü'l-Evliya'sı ile *Kınalızâde Hasan Çelebi'nin Tezkiretü'sh-Şuara'sı* ilk elde hatırlanan tezkirelerdir. Ancak Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'inde biyografik son derece sınırlı bir unsur olarak yer almakta o nedenle de buradaki örneklerden ayrılmaktadır. Zaten biyografi ile sınırlı olan tezkire divan edebiyatı dönemine özgü olarak şairlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı, şiirlerinden ve örneklerin yer aldığı kitapların genel adıdır. Oysa *Tezakir*'de biyografiler ancak olaylar gerektirdikçe söz konusu edilmekte bu anlamda ana unsur 'biyografi' değil 'olaylar' olmaktadır.

Olayları ön plana çıkaran bu karakteristik tarz eseri biyografik kimlikten ve sözlük anlamından uzaklaştırmaktadır. Belirli bir gözlem ve tanımlığın sonucu olan olayların ağırlıklı olarak yer almış olması *Tezakir*'in bazı araştırmacılarla 19. yy.'da "bugünkü anlamına gelmeyen hatırat"ın yerine kullanıldığını düşündürmüştür⁽³⁾. Ne var ki, böyle bir nitellemenin de bazı eksikleri bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Evet, eser biyografiye indirgenemez, ama ağırlıklı boyutuna rağmen tümüyle olay kaydı olarak da düşünülmemelidir. Kişilerin, kararların ve uygulamaların da söz konusu edildiği ve yer yer eleştirildiği eser bütün bu özellikleriyle bir çeşit "éclectique monograghie" olarak nitelenebilir.

Tezakir Nasıl Ortaya Çıktı?

Encümen-i Daniş'in kararı ve *Meclis-i Umûmî-i Maarif*'in arz ve ihtarı üzerine irade-i seniyye ile *Devlet-i Âliyye*'nin tarihini yazma görevini üstlenen *Cevdet Paşa*'ya 6 Şubat 1855'te vak'a-nüvislik görevi de tevdi edildi. Söz konusu tarihten itibaren *Devlet-i Âliyye*'de meydana gelen olayların iç yüzünün anlaşılmasına esas olmak üzere bazı notlar tutmağa başlar⁽⁴⁾. Zaten 'tarih'ini te'lif ederken bir taraftan da "eline geçirdiği vesikaları muhafaza ile devrin vekayiini zaptetme"⁽⁵⁾ gibi bir alışkanlığı da bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak "vak'nüvis iken acizane tesvid edilmiş olan zabıt varakaları gözden geçirildi"⁽⁶⁾ şeklindeki ifadesi düzenli olarak yapılan "kaydetme alışkanlığını" kanıtlamaktadır. Cevdet Paşa bu muntazam kayıtları kendisinden sonra vak'a-nüvis olan *Ahmed Lütfi Efendi*'ye tezkireler halinde göndermiştir. *Tezakir-i Cevdet* işte bu tezkirelerden meydana gelmiştir.

(3) Bkz: Halaçoğlu, Y., Aydın M. Akif, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İst., 1993, C. 7, s. 443. Baysun, a.g.e., 1986, s. x..

(4) *Tezakir*, Tezkire No: 6.

(5) Baysun, a.g.e., s. XI.

(6) Tezkire No:6.

Tezâkir-i Cevdet'in *Lütfi Efendi*'ye gönderilen metinleri mevcut değildir. Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkan müsveddeleri ise orta büyüklükte 21 defter halinde İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde "Cevdet Paşa Evrakı" arasındadır. Eserin ilk tezkileri *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 44 (1 Haziran 1333) ve 47. (1 Ekim 1333) sayılarında "Vak'a-Nüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı" başlığı ile yayımlanmıştır.⁽⁷⁾ Bu çalışmada ise *M. Cavit Baysun*'un çevirisi olarak Türk Tarih Kurumu'nun 1986 yılında 4 cilt halinde yapmış olduğu yayındaki metinler esas alınmıştır. Eserin yeni harflerle yapılan bu ilk örneğinin her bir cildi *Tezâkir* olarak sunulmuştur.

Eserde Yer Alan Belli Başlı Konular

Tezâkir 40 tezkireden meydana gelmiştir. Birinci tezkire vak'anüvisler arasında geçerli olan yöntemlerle daha önce vak'anüvislik yapmış olanlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Müteakip 4 tezkirede ise *Ahmed Lütfi Efendi*'ye bazı belgeler gönderildiğine dair açıklamalar bulunmaktadır. Bundan sonra 39. tezkireye kadar olan diğerleri ise eserin en önemli bölümlerini teşkil eder. Burada *Cevdet Paşa* bizzat görüp yaşadığı olayları eleştirel bir biçimde gözler önüne sermekte, Tanzimat döneminin siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve ahlâkî cephelerine yer vermektedir. Sık değişen görev hareketliliği Cevdet Paşa'ya ülkenin çok farklı yerlerinde bulunma imkânı sağlamıştır. Eserde bu fırsatları çok iyi kullandığını işaret eden gözlem ve deneyler dikkat çekmektedir.

Tezâkir'in 4. cildi tümüyle 40. tezkireden meydana gelmektedir. Bu son tezkire kendi deyişle -terceme-i hal'-i acizane (özgeçmiş)sini kapsamaktadır. Özgeçmişinin bu ciltte ortaya çıkan ayrıntısında diğer tezkirelere yayılan görev ve faaliyetleri dahil olmak üzere çocukluğu, gençliği, öğrenim hayatına, mesleki tecrübelerine dayalı gözlem, eleştiri ve değerlendirmeler bir kez daha dile getirilmektedir. Önceki tezkirelerin vak'a-nüvislik ile sınırlı ilk elden tanıklık ve değerlendirme işlevinin sınırlılıkları bu tezkirede aşılarak süreç içinde söz konusu olan olay, anı ve gözlemler ilgili dönemlere oturtulmak suretiyle anlatılmaktadır. Bu anlatım içinde, bir devlet, eğitim ve kültür adamının dönemin siyasî ve toplumsal hayatı ile kesişen önemli ayrıntılarına yazarının çizdiği çerçeve içinde tanık olunmaktadır.

Kırkinci tezkireye göre *Cevdet Paşa*'nın hayat hikâyesinin geliştiği ana hatlar şu şekilde ele alınabilir: *Cevdet Paşa*, büyük babasından (El-

(7) Halaçoğlu-Aydın, *a.g.e.*, s. 443.

Hac Ali Efendi) tevarüs eden bilim sevgisini şahsında filizlendirecek ve yaşam biçimine dönüştürecek fırsatları çok iyi kullanmıştır. İnanılmaz derecede okuma, öğrenme ve başarıya azmi ile doludur.⁽⁸⁾

Öğrenim hayatındaki önemli bir şansı da maddî sıkıntı görme-
mesidir. Öğrenim gördüğü dönemde İstanbul bilge ve âlim insanların
çok olduğu, kültürel hareketliliğin yaşandığı bir dönemdir. Kendi ifade-
siyle⁽⁹⁾ her biri bir *Dar'ul-Fünûn* işlevi olan *Molla Murad Tekyesi*, *Tefsir-i*
mevakib Sahibi Fehim Efendi ve *Küçük Mustafa Paşa* zahiri ve batını
ilimleri çok iyi bilen *Kuşadalı İbrahim Efendi*, *Vidinli Hoca* bu dönemin
canlı bilim ve kültür hayatının önemli isimleri arasındadır. Her sınıftan
ve her taraftan bir çok kişinin itibarına mazhar olan bu kültür odak-
larına *Cevdet Paşa* da büyük bir istekle katıldığını, önemli istifadeler
edindiğini belirtir. Sözü edilen kişiler arasındaki harareti tartışmaların
(alem-i bahs-ü cedel) varlığı ve etkisi canlı kültürel hayatın önemli bir
ayrıntısı olarak hatırlanmakta ve artık kalmadığı belirtilen böylesi etki-
leşim *Cevdet Paşa'ya* “keşki bir Murad Molla şeyhi olaydı da onu eleş-
tirecek bir hafız Seyyid bulunaydı”⁽¹⁰⁾ dedirtmektedir.

*Mesnevi-i Şerif*ten icazet alan; *Kaside-i Bür'de* ve *Hizb'ül Bahr*
okumağa mezun olan *Cevdet Paşa'nın* bu çerçevede edebî ve yazar
kimliğinin oluşmasında derin bir duygusal alt yapıya sahip olduğu da
görülüyor. Gençliği ve öğrenim hayatının ayrıntısında dile getirilen
nostalji onun bu yönünü çok iyi betimler. Bir sanatçı duyarlılığın
içeren bu sözler bunun bir kanıtı gibidir: “Ol devirlerde ne güzel günler
gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferağ-ı hâtır ile safây-ı derûn
bana hem-dem idi. O alem ne güzel âlemdi.”⁽¹¹⁾

Cevdet Paşa'nın bir devlet adamı olarak aldığı siyasi görevlerinin
yanısıra eğitim ve kültür adamı olarak yer aldığı faaliyetler de *Tezahir*
4'ün ana hatları içindedir. *Meclis-i Maarif'in* teşkili, *Dar'ul-Fünûn* küşa-
dı, *Encümen-i Danış'in* kuruluş ve faaliyeti, *Hukuk Mekteb'i'nin* küşadı
gibi eğitim olaylarının özgün ayrıntıları ile *Mecelle*, *Metn-i Metin*, *Tarih-i*
Cevdet Mukaddime Tercemesi, *Takvim'ül-Edvar* gibi eserlerin yazılış

(8) *Cevdet Paşa'nın* burada işaret edilen okuma ve başarıya azminin insanı şaşırtan tecrü-
besini kendisi şöyle açıklar: “Ulum-ı âliye tahsiline pek ziyade mükibb-ü münhemik
olduğum, cihetle evâil-i halimde geceleri yatağa yatmayıp kitap mutâlâ'a ederken uyuk-
lar ve kitap üzerinde uyur ve uyanıp yine kitaba sarılır idim. Eyyam-ı tatilde olsun
dinlenmez idim. Bu suretle vücuduma za'f geldi (...)”, *Tezkire*, 40. s. 12.

(9) Belirtilen isimlerle ilgili açıklamalar için Bkz: *Tezkire*: 4, s. 18, *Tezkire*: 4, s. 13, *Tezki-
re*: 4, s. 15.

(10) *Tezkire*: 4, s. 16.

(11) *Tezkire*: 4, s. 17.

öykü ve amaçları bu bölümde yer alıyor. Kültür hayatının karakteristik bilim ve kültür tartışmalarının varlığına da bu bölümde tanık olunmaktadır. Örneğin Cevdet Paşa'nın *Takvim'ül-Edvar* adlı eserini "Türkçe bilim dili olmaz" anlayışının yanlışlığını kanıtlama ürünü olarak takdim etmiş olması yaşadığı dönemde böyle bir tartışmanın varlığı ile ilgili olarak düşünülebilir. Ayrıca onun bazı eserler için yazdığı "takriz" (eleştiri) entellektüel cesaretin Cevdet Paşa'ya özgü örneği olarak biraz da geçmişin özlemini duyduğu öğrencilik yılları entellektüel tartışma iklimini ihya denemeleri olarak kabul edilebilir.

Tezaker'in bütün tezkireleri *Mektup*, *Lâyiha*, *Arıza*, *Özel Tezkire*, *Teşekkürnâme*, *Mazbata* suretleri ile de desteklenmiştir.

Tezaker'in Ortaya Koyduğu Sosyolojik Gerçekler

1.Yöntem

Tezaker Cevdet Paşa'nın resmî görevi olan vak'anüvisliğinin bir ürünüdür. Döneminin olaylarını kaydetme anlamına gelen bu görev 1855'ten 1865'e kadar sürmüştür. Vezirliği kabulü ile birlikte hem ilmiye sınıfından, hem de vak'a-nüvislikten ayrılmıştır.

Vak'a-nüvisliğin özel bir çaba, yöntem ve titizlik gerektirdiği bilinci içinde olduğu olayları takdim ve analiz tarzından anlaşılmalıdır. Kalem aldığı bir çok olayda o, "atanmış", "görevli" bir kişidir. Bu durum kendisini bir çok olayın birinci derecede gözlemcisi yaptığı gibi, gelişen bazı siyasal ve toplumsal olayları öncesi ve sonrası ile değerlendirme imkânı sağlamıştır. Bunu, onun yönteminde görmek mümkündür. Saltanatça, "fevkalade memuriyet-i mahsûsa" ile çeşitli görevlere atanmış olması nedeniyle sık sık kendisini ülkenin çok farklı bölgelerindeki toplumsal ve siyasal olaylar içinde bulmuştur. Bu sebeple *İşkodra* ve *Bosna-Hersek*'ten *Ortadoğu*'ya kadar olan çok geniş alanda -farklı yörelerde- yaşayan insanların günlük yaşama biçimlerine, örf ve adetlerine, siyasal örgütlenme biçimlerine, ticarî ve ekonomik hayatlarına dair yerinde inceleme ve gözlemlere dayalı bilgiler yer almaktadır. Yerinde yapılan inceleme ve gözlemlerin yanısıra yönteminin dikkate değer öteki teknikleri ise güvenilir kişilerin bilgi kaynağı olarak dikkate almaktır. Bu anlamda olmak üzere "sika'dan işitilmiştir", "mesmu'-ı fakir" olmuştur şeklindeki ifadeler Tezkirelerde sık sık kullanılmıştır. Bazı *lâyiha*, *fezleke* ve *mazbataların* onun kaleminden çıkmış olması da yönteminin bir başka tekniğidir. Resmî malzemeleri kullanma yetkisinin yanısıra bazı malzemelerin elinde ve onun ürünü hâline dönüşmesinin yöntem açısından gerçek mesajı ise *Cevdet Paşa'nın* olayların ne kadar içinde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

“Eleştiri”, *Cevdet Paşa*’nın yöntemine yansıyan bir başka önemli tekniktir. *Tezâkir*’de kişiler ve icraatlar kadar olay ve olgular da eleştirel yaklaşımla sunulmaktadır. *Mustafa Reşit Paşa*’yı sadarete getiren şartları betimleyen şu sözleri icraat sorumluluğundaki kişilerin ince ve ironique bir ileştirisidir: “Bu devrin ricali güzel ömür geçirdiler, hoş geçindiler ve pek çok irad ve akar edindiler. Haklarını inkâr etmeyelim Dulab-ı Devleti güzelce idare ettiler. Muvazene-i maliyeyi dahi gözettiler. Fakat haricen şan ve itibar kazanmayıp umûr-ı politikanın hüsn-i tesviyesinde râcil (yaya, bilgisiz) kaldılar ve dahilen dahi halk arasında rüşvet ve irtikap ile itham olundular. Zat-ı Şahane de onlardan usandı ve nihayet *Rıza Paşa*’yı azl ile *Reşit Paşa*’yı Hariciye Nezaretiyle Paris’den Dersaadet’e (...) Sadarete geçirdi. Elhasıl *Rıza Paşa* devri geçip *Reşit Paşa* devri zuhûra geldi.”⁽¹²⁾

Olgu eleştirisine örnek olarak da Rüştiyelerin açılışı ile ilgili değerlendirmeler verilebilir. Bu okulların açılışı ile “tariyk-ı terakkide bir adım ileri atılmıştır”, ancak böyle olmakla birlikte “işin ortasından başlanılmış oldu. Çünkü, *Meclis-i Muvakkat*’ın öngördüğü düzenlemeye göre sıbyan mekteplerinin ıslah olunup da onlarda yetiştirilecek çocuklar için Rüştiye Mektepleri küşad etmek lazım gelirken sıbyan mektepleri statüsünde bırakılmıştır”⁽¹³⁾ demekte, bilahare bu uygulamanın “rüştiye mekteplerinin itibarını zedelediğini” vurgulamaktadır.⁽¹⁴⁾

Cevdet Paşa’nın *Tezâkir*’e yansıyan gözlemleri dönemin toplumsal yapısını, bu yapının temel birimleri olarak *siyaset*, *ekonomi*, *demografi*, *eğitim*, *kültür* kurumları ile bunların yapıları ve işleyiş biçimleriyle günlük hayatın karakteristik alışkanlıklarına ışık tutmaktadır. Bu yöntemiyle o, prototip gruplar üzerinde çalışan sosyolog gibidir. Sözkonusu alanlarda ülke geneliyle ilgili ipuçlarına sahip adeta bir örneklem sunmaktadır. *İşkodra*, *Bosna*, *Taşlıca*, *Bursa*, *İstanbul*, *Sis*, *Kozan*, *Adana*, *Zeytin*, *Suriye* vs.farklı bir coğrafi dağılımı işaret etmektedir. Ancak imparatorluğun döneme özgü geniş yerleşim gerçeği göz önüne alındığında *Cevdet Paşa*’nın içinde bulunduğu faaliyet alanının tipik bir “örneklem tabanı” oluşturduğu söylenebilir.

2. Tezâkir’in Siyasi Boyutu

Dönemin siyasi olayları başta padişahlar olmak üzere icraa sorumluluğunda olan devlet adamları; Tanzimat İlânı, Islahat Fermanı bazı

(12) *Tezâkir* 1, Tezkire: 6, s. 10.

(13) Tezkire: 6, s. 11.

(14) Tezkire: 7, s. 56.

bölgelerdeki siyasi ve etnik sorunlar; ülke içindeki isyanlar Tezakir'de yer almaktadır. *Cevdet Paşa* bu olayların bir çoğunda teftiş, ıslahatçılık gibi işlevlerle etkin görevler üstlenmiştir. Bu bağlamda olmak üzere bir dönem "Bosna ciheti müfettişliği" görevi ile *Bosna-Hersek* ve *İşkodra*'da bulunan *Cevdet Paşa*'yı bir başka dönem *Anadolu*'da ıslahat yapmak üzere kurulan *Fırka-i Islahiyye* hey'etinde "memuriyet-i fevkalade" ile görevlendirilmiştir.

Eserin geneli içinde ayrıntıları ile birlikte siyasi boyut çok zengin bir yelpaze ortaya çıkarmaktadır. Macar isyanı, Rusya ile sorunlar, Kırım savaşının çeşitli safhaları, kutsal bölgelerde meydana gelen isyan, Lübnan'da dürziler ile maruniler arasındaki çatışmalar, Sırbistan'daki karışıklıklar, İşkodra isyanı, Kuleli vak'ası, Kozan isyanı, Karadağ sorunu gibi çeşitli siyasi hareketler gözlem ve değerlendirmelere konu olmaktadır. Bunun yanı sıra Tanzimat'ın ilân ve sonuçları, vükelâ entrikaları, ıslahat fermanı, padişah cülûsları, Ali ve Fuad Paşa'ların sadareti gibi özel-siyasî olaylar da eleştirel tarzda sunulmaktadır.

3. Sosyal ve Ekonomik Boyut

Sosyal yapının siyasi boyut dışında kalan diğer temel birimleri olan *ekonomi*, *hukuk*, *eğitim*, *ahlâk*, *kültür* gibi toplumsal kurumlar bu boyut içinde düşünülmüştür. Onun bu konudaki ilgisinin oldukça geniş bir alanda geliştiği görülmektedir.

Verilen canlı ve çarpıcı örnekler ülke ekonomisinin nasıl bir dar boğazdan geçtiğini, sosyal hayatın ise hangi değerler ve alışkanlıklar üzerinde hayatiyet bulduğunu göstermektedir. Bunlardan ekonomik bir terim olan Fransızca *crise* sözcüğünün Osmanlı literatürüne giriş öyküsü son derece ilginçtir. Mısır valisi *Mehmet Ali Paşa* hanedanından bey ve paşalarla hanımların İstanbul'a gelerek, ev, yalı ve ticarethaneler satın almaları ile ortaya çıkan geçici ticarî hareketlilik sonucu "memurlar ay başında maaşlarını alıp hoş geçinir, esnaf ve tüccar ise artan alışveriş (ahz-ü ita) ile çok para kazandıklarından işin sonunu düşünemez hale geldiler."⁽¹⁵⁾ Bazı insanlar bu yapay ortamda birer "servet-i kâzibe" sahibi oldular. Şirket-i Hayriye vapurlarının işlemesi de Boğaziçi şenliği ile sahildeki gayrimenkullerin değerini artırdı. Fakat bu durum, bu 'servet-i kâzibe', "mali dengeyi bozduğu gibi, devletin varidatı masraflarını koruyamayacak" raddeye getirdi. İlk kez olmak üzere Maliye Nâzırı *Nafiz Paşa* tarafından ay başında aylıkların ödenmesinde bir hafta tehi-re mecbur kalındığının itiraf edilmesi hikâye edildikten sonra şöyle bir

(15) Tezkire: 6, s.20.

değerlendirme yapıyor: "Görüldü ki devletin masarifi varidatını haylice aşmış. Maliye ise sahihen fenalaşmış. Hazine bir *crise* hâline düşmüş. Bak belaya ki *crise* lafzının lisan-ı Türki'da tercümesi yok. Ana mukabil bir kelime bulmak dahi bir mesele oldu. Bir gece Fuad Efendi'nin yalısında bulunduk ve mesele dermeyan edildi. Led'et-taharri *buhran* lafzı bulundu ve *crise* tercümesi olmak üzere kabul edildi." 1868'deki bu olayla birlikte önem kazanan malî sorunların çözümü/ıslahı için tasarrufa yönelmenin gerekliliğine rağmen *istikraz* (borçlanma) yolunun açılmak istendiği de belirtiliyor. Bu aşamada ise *Tezakir*'de son derece çarpıcı bir gelişmeye yer veriliyor: Fakat Paşa'nın da isteği doğrultusunda malî buhranı telafi için Fransa'dan bir miktar borç -altın- alınır. Ancak Padişah'ın Fuad Paşa'ya "ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise halefime öylece terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifa edeceğim" demesi üzerine söz konusu borç sözleşmesi feshedildiği gibi gerekli ödeme de vekiller arasında ortaklaşa paylaşım ile gerçekleştirilmiştir.

Tezakir'de ekonomik kriz ile ahlâkî çöküntü arasında paralellik kurulmaktadır. Mısırlı M. Ali Paşa'nın yakın çevresinin bol para ve aşırı tüketim hırsı ile İstanbul'a ve Saray çevresine getirdikleri yeni alışkanlıkların ülkedeki malî denge ile birlikte fuhuş, rüşvet, irtikap vb. olaylara yol açtığı şeklindeki toplumsal olumsuzluklara yer verilmektedir. Bu yeni toplumsal hayatın bir sonucu olarak *Serfiraz hanım* lüks ve israfın, aşırı tüketim alışkanlığında kadın sefahatinin Saray çevresi kadınları arasında prototipi kabul edilerek *Tezakir*'in değişik bölümlerinde yer almıştır⁽¹⁶⁾.

Burada ahlâkî bozulmanın büyük ölçüde İstanbul dışındaki etkenlerle açıklanma çabası dikkat çekmektedir. *Serfiraz* kadının şahsında başladığı belirtilen israf ve sefahat Mısırlı hanımların kötü örneği ile ilişkilendirilmektedir: "Mısır hanımları İstanbul'a dökülüp geldiklerinde sefahat ve israf kapılarını açtılar. Anlara bakarak vükela ve memurinin haremleri ale'l-husus Fuad ve Ali Paşa daireleri dahi israfı düştüler. Şehir hanımlarının bu etvar-ı sefihaneleri saray-ı hümayûna sirayet etti. Saraylı kadınların sefahatleri ise cümlesini bastırdı ve ibtida Hazi-ne-i Hassa'yı ve ba'dahû maliye hazinesini hâl-i iflâsa götürdü."⁽¹⁷⁾

Sultan Abdülmecit'in "ziyade ve meftun ve mecbur" olduğu *Serfiraz* kadının hal ve hareketleri gerçekte dönemin toplumsal hayatına ilişkin

(16) *Serfiraz* hanım için Bkz: *Tezakir*: 13, s. 100; *Tezakir*: 14, s. 64-65; *Tezakir*: 17, s. 131-132.

(17) *Tezkire*: 17, s. 132.

yeni kıpırdanışların ve gelişmelerin sembolik ifadesi gibidir. Henüz bu konuda tam bir serbesti olmaması ve üstelik yeni yaklaşımlar ve sınırlamalar olmasına rağmen kadın sokakta, çarşıda, pazarda alışverişe çıkmaktadırlar. Bu durumun “millet-i İslâmiyyeye pek ağır görüldüğünü”⁽¹⁸⁾ ifade eden Cevdet Paşa ilk önlem olarak Sadaretçe Meclis-i Mahsus'ta müzakere sonucunda “kadınların atlas ferace giymemeleri ve ince yaşmak kullanmamaları(...), hilaf-ı harekette bulunanlar olursa feracenin yakası kesilmek ve kocaları ceza görmek gibi(...)” tehditleri içeren son derece şiddetli bir *ilânnâme* kaleme alınması üzerine Sultan Abdülmecit'in Rıza Paşa'yı çağırarak “bunun icrası kabil midir. Bu şiddeti benimkilere mi edecekler?” diyerek karşı çıkmasının temelinde Serfiraz tutkunluğu yatmaktadır. *Abdülmecit*'in bu kadına aşırı tutkunluğu, onun davranışlarını adeta dokunulmaz kıldığı için istediğini yapmakta, istediği yerlerde gezip tozmaktaydı. Diğerleri de onu model aldıkları için “onu kıskanır ve ona nispet seyir yerlerinde ve Beyoğlu'nda muhill-i ırz-u namus olacak vechile dolaşırlardı. Kerimeleri sultanlar dahi bu yolda onları taklid ederlerdi. Anların bu misülli hal'ü hareket-i nâbecaları namus-ı saltanatı ihlal eder olduğundan Hünkar müteessir olsa dahi bundan önünü alamazdı. Çünkü valideleri *Bezm-i Alem Sultan* hazretleri eğerçi bu yolda lisana gelmiş idi.”⁽¹⁹⁾ Buradan anlaşılacağı üzere “kadının toplumsallığı” buna bağlı olarak kadının ortaya çıkan kısmi serbestisi (özgürlüğü) gerçekte kalenin içinden fethedilmesi ile ilgili olarak işlemiştir.

Saray kadınlarının israfı kadar “Sultan Düğünleri” de bu çerçevede eleştiri konusu olmaktadır⁽²⁰⁾. Tasarruf düşüncesi bu olaylara bağlı olarak birinci derecede ekonomik çözüm işleviyle eserin değişik yerlerinde işlenmektedir⁽²¹⁾. Bu konuda yer verilen Hatt-ı Hümayûn tasarrufun saltanat düzeyinde gereğinin dile getirildiği bir belge niteliğindedir. Hatt-ı Hümayûn'da “tasarrufat-ı sahihaya bakılmayarak(...) devlet iktidarlarının fevkinde sefahata dalarak hazine-i devletin” zarara sokulduğundan bahisle, gelişi güzel harcamaların vatan sevgisi ile bağdaşmadığından “cümlelerin hadd-ü haline göre zevatça dahi bir hüsn-i idare yolu tutulması elzem(...)”⁽²²⁾ görüldüğü düşüncesi egemendir. Ancak bu dönem, *Tezâkir*'in çeşitli bölümlerine yansıtıldığı üzere israf ve plansız harcamalarla ortaya çıkan “malî buhranı” çözemediği gibi beklenen

(18) Tezkire: 15, s. 87.

(19) Tezkire: 17, s. 131.

(20) Tezkire: 13, s. 23; T. 14, s. 49.

(21) T. 14, s. 55; T. 15, s.99.

(22) T. 14, s. 56.

ekonomik dengeyi de oluşturmamış görünüyor. Hatta 1278 (1862) Cumadelûlasının sonlarında *Fuad Paşa Derseadet'e* gelmeden "kaaime ile yüzlük altın bir gün üç yüz kuruşa kadar çıkmış ve ferdası günü üç yüzü geçmiştir. Müteakiben dört yüze varır varmaz hiç geçmez olmuştur. Ekmekçi, bakkal, kasap kaime almaz olmuş, oysa halkın ellerinde hep kaaime bulunduğundan pek çok kimse aç kalmıştır. Nakdi olanlar üçer beşer günlük ekmek almıştır. Bu cihetle mevcut ekmekler bitip sonraya kalanlar ekmek bulamaz olmuştur. Fazla alanların ellerinden cebren ekmek almaya çalışanlar dahi olmuştur. Sokaklarda ekmek kapışmak gibi ihtilaf emmareleri bile meydana gelmiştir. Bazı insanlar da bu hâli görerek silâh ve cephane tedarikine kalkışmışlar ve dükkanlar kapanmıştır. İstanbul'u bir acaip dehşet istila ederek halk ne yapacağını şaşırmıştır."⁽²³⁾ Olaylar beraberinde "istikraz" ve "kaaimenin refu ilgasını" getirdi. Ardından dönemin bir çeşit borsası olan *Havyar Hanı* kapatıldığı gibi bu sorunun ortaya çıkmasında etkisi olan bazılarının da mahkûm edildiği verilen bilgiler arasındadır.

Cevdet Paşa'nın daha çok İstanbul özeliyle ortaya koyduğu buradaki toplumsal manzara *Tezakir*'de onun İstanbul dışındaki faaliyetleriyle genişletilmektedir. Bu genişliğin ise tipik monografilerle zenginleştirildiğine tanık olunmaktadır. Onun, *İşkodra*, *Bosna*, *Bursa*, *Payas*, *Sis*, *Adana*, *Kozan*, *Halep* gibi kasaba ve şehirlerdeki gözlemleri söz konusu yerlerin demografik, coğrafi ve sosyal yapısındaki ayrıntılarına ilişkin bilgilerle birer monografi kimliğinde sunulmaktadır.

İşkodra: Sancak dahilinde çıkan karışıklığı gidermek amacıyla Cevdet Paşa 1862'de *İşkodra*'ya gönderilir. Tezâkir'de yer alan *İşkodra* halkına, çevresine, sosyal hayatına dair bilgiler onun bu görevinin paralelinde ortaya koyduğu gözlem ve izlenimlerini içermektedir. Sancağın hane, kaza ve nahiyelerini gösteren cetveller ile malî-ekonomik durumu ve vergilerini içeren cetvellere de yer veriliyor. Verilen bilgilerden *İşkodra* ve çevresinde yaşayan halkın gerçekte "vahşi adamlar oldukları halde Padişah emirlerine son derece itaatkâr ve saygılı oldukları" öğreniliyor⁽²⁴⁾. Cevdet Paşa bulunduğu süre içinde kimsenin kimseye kurşun sıkmayışi gerçeğini bunun bir kanıtı olarak örnekliyor. Halkın bu toplumsal uyumu ile ilgili bir başka örnek de *İşkodra*'daki latin-hıristiyan kesimle müslümanların birbirlerinin ölülerine şehit diyecek kadar saygılı ve hoşgörülü oluşlarıdır. Hatta her iki kesim kendi din görevlilerinin (papaz ve imam) ücretlerini de ortaklaşa yüklenmektedirler⁽²⁵⁾.

(23) T. 19, s. 226.

(24) Tezkire: 18, s. 161.

(25) Aynı, s. 184.

Cevdet Paşa'nın, İşkodra halkının sosyo-kültürel yapısını ortaya koyduğu analizden onun *Mukaddime* yazarı İbn Haldun'dan etkilendiği anlaşılmaktadır: "İşkodra kazası ahali-i müslimesinin ekserisi vaktiyle dağlardan inip şeref-i İslâm ile müşerref olarak kasabada tavattun (yerleşmiş) etmişler ise de neseplerini unutmamışlar yani asabiyyet-i kadimelerini zayi etmemişlerdir. Hatta malisyalardan ismiyle telkib olunurlar. Mesela vaktiyle ceddi luha'dan gelmiş Hüseyin Ağa'ya Hüseyin Luha, Hot'tan gelmiş Hasan Ağa'ya Hasan Hot denilir (...)"⁽²⁶⁾ Bu dağlı İşkodralılar neseplerini unutmamakla "birbirine yardım ve birbirini korumaktan ibaret olan nesebin ve akrabalığın faydalarını" paylaşmaktadırlar. Bunun da *Mukaddime*'deki karşılığı *asabiyyet*dir. Bu yorumuyla *Cevdet Paşa* öylesine İbn Haldun'cudur ki *asabiyyet*le ilgili *mukaddime* sayfası *adeta* onun tarafından dağlı İşkodralılara uyarlanmıştır⁽²⁷⁾.

Bosna-Hersek: Selefî Ziya Bey'in azli ile Bosna müfettişliğine atanan Cevdet Paşa bu görevi esnasında *Bosna* ve çevrenin belli başlı yerleşim birimlerinde incelemeler yapmıştır. *Fırka-yı İslahıyye*'deki göreviyle birlikte *Tezakir*'de en ayrıntılı ele alınan konu budur.

Bosna müfettişliğinin resmî amacı "Karadağ sorununun başlangıcı ve kaynağı olan *nevahî-i âsıyye*'yi râbıta altına almak, *Korlaniç*'te yanan hane ve kuleleri tamir ve inşa etmek, Kolaşın ahalisinin iskanı ve korunmasıyla ilgili önlemleri almaktır."⁽²⁸⁾ Ancak Cevdet Paşa'nın buradaki gözlem ve incelemeleri ile halkla ilişkileri siyasi görevini çoktan aşan bir faaliyet alanı oluşturmuştur. Onu görevinde başarılı kılan da bu yönüdür. Bu yönüyle o, *Derseadet*'i *Bosna*'da temsil eden bir siyasi değil, *adeta* bir toplum mühendisi, bir barış gönüllüsüdür. Hıristiyan bir çiftçinin Mostarlı bir müslüman tarafından taciz edilmesi sorununun gösterdiği titizlik sözkonusu misyonun canlı bir kanıtıdır: "Hıristiyan çiftçilerden birisi Mostarlı Arif Efendi'nin çiftliği civarında boş ve hâli yerden bir tarla açtıkça Arif Efendi bu benim hududum içindedir diyerek bu tarladan 'üçleme' namıyla ücret almak istemektedir." Bunun üzerine Cevdet Paşa yetkilerini kullanarak Arif Efendi'yi "divan-ı harp" tarzında teşkil edilen bir komisyonda sorgulanmasını sağladıktan sonra bu komisyondan bir sene süre ile *Travnik*'e sürülmesi kararını çıkartır. Böyle bir cezalandırmanın ise o güne kadar *Bosna*'da uygulanamayan "arazi nizamâtının icrasına bir güzel mebde"⁽²⁹⁾ olduğunu belirtmektedir.

(26) Aynı, s. 206.

(27) Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, çev: Z. K. Ugan, MEB, İst., 1990, s. 328.

(28) Tezkire: 20, s. 275.

(29) Tezkire: 21, s. 6.

Bosna'da askeri teşkilatlandırma çalışmalarının yanısıra yer alan önemli ayrıntıların başında toplumsal hayat gelmektedir. Gerçekten böyle bir konuyu kaleme alacak kadar Bosna'da günlük hayatın içinde bulunduğu anlaşılıyor. Gündüzleri mektepleri teftiş ederken geceleri de ecnebi konsolosların verdikleri 'balolara gitmekten geri durmamıştır. Bu geceler sayesinde "Saray'da eyyam-ı şitayı ferağ-ı bâl ile geçirdik"⁽³⁰⁾ demekten kendini alıkoyamamıştır. Gece ve gündüzleri, siyasi ve ticari hayatları kadar Bosna'nın mevsimleri, kışı ve baharı ile ilgilidir. Bosna'nın mesire alemleri, Boşnakların sebat ve metaneti, Boşnaklarda evlilik adetleri, Bosna'da el sanatları (saraçlık vs.), Bosna'da bahar, Bosna'da kış onun bu toplumsal tanıklığının özgün ayrıntıları olarak 21., 22., 23. ve 24. tezkirelerin konuları arasındadır. Bu ayrıntıda o, "El hasıl Saray Bosna bir güzel şehir"⁽³¹⁾ diyecek kadar duygusal; bu onun tanıklığı ise doğrudur dedirtecek kadar da yakın ve içeriden bir gözlemcidir.

Cevdet Paşa'yı Bosna'da ve diğer görev alanlarında başarılı kılan bu beşeri tarzı en iyi açıklayan örnek ise onun *Saray Bosna'da* şehrin ileri gelenleri ile halktan oluşan bir topluluğa hitaben yaptığı ve "Boşnaklara gayret verecek sözler" olarak nitelediği konuşmasının 'mesajında' görmek mümkündür. Söz konusu konuşma⁽³²⁾, Bosna'da başta *Sokullu Mehmet Paşa* olmak üzere daha önceleri seçkin insanlar yetişmiş olmasını onların şahsında Bosnalılara övgü ile başlar. Gerçekte Bosna'daki gerilemeden, atalet ve tenbelliği sorgulamaya dönük konuşma bu yumuşak ve onurlandırıcı girişten sonra tatlı sert gelişerek şöyle devam ediyor: "El hasıl boşnakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç-dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhur ve memduh zâtlar zuhûra gelmiştir." Sözün bu aşamasında ise herkesin üzerinde düşünmesi gereken "boyut" ortaya konuyor. Bosna'nın bu parlak geçmişine rağmen "kırk elli seneden beri sizlere bir durgunluk âriz oldu. Bunun sebebi nedir? Arar ise bulabiliriz." Devamla adeta yüksek sesle düşünerek, eski ve yeni Bosnalılar arasında ahlâki yaşamda herhangi bir fark olmadığını, bir yılı aşkın bir süredir bulunduğu yörede çöküş ve düşüş olarak nitelenecek bir ahlâki hadise ile karşılaşmadığını üstelik tarihçiliği ve resmi görevi nedeniyle de Bosnalıları kendilerinden daha iyi tanıdığını belirtir. Onlara köylerinin dağ başlarında birbirlerinden ayrı noktadaki evlerden meydana gelmesine rağmen, intihar, adam öldürme, ırz ve namusa tecavüz gibi insanlığa yakışmayacak hadiselerin

(30) Tezkire: 22, s. 22.

(31) Aynı, s. 21.

(32) Bu konuşma için Bkz: Tezkire 24, s. 64-71.

ise başka yerlere nispetle yok denecek kadar az olduğunu söyler. Böyle bir gerçeği de halkın güzel ahlakına yeterli bir delil kabul eder. Bu nedenle hitap ettiği kitle şahsında tüm Bosnalılara, “sizler üç-dört yüz sene önceki Boşnakların evladı, hayr’ul haleflerisiniz” diyerek problemin özüne ilişkin nihai tespiti yapar. Cevdet Paşa’ya göre “çağın gerektirdiği bazı değişimler her toplumda insanların tutum ve alışkanlıklarını da değiştirmekte olduğundan bu durum halk ve yönetimleri de etkilemektedir. Hadise şirazesini bozulmuş bir kitaba benzetilebilir. Ancak kitabın henüz yazıları bozulmamış, kağıtları ise sağlamdır.”⁽³³⁾

Görüldüğü üzere hedef kitle halktır ve amaç onlara mesajı çok iyi ve etkili bir biçimde vermektir. Cevdet Paşa burada sergilediği bu insani ve toplumsal tarzı ile Bosna’da istenen sonucu almıştır: Bosna’da düzenli taburlar kurdurmuş; yanan kuleler ve haneler inşa edilmiş, Bosna’da “araba değil bargirlerin (at) bile zor geçtiği sokaklar pek işlek araba caddeleri”⁽³⁴⁾ hâline getirilmiştir. Bu doğrultuda Bosna eyaleti onun görev süresi içinde ‘teşkilat-ı cedide’ üzerine yeniden düzenlenmiştir. Eyalet’te *Travnik Sancağı*, *Banyaluka Sancağı*, *Bihke Sancağı*, *Yeni Pazar Sancağı*, *Hersek Sancağı* olmak üzere beş sancak oluşturulmuştur. Bu sancakların demografisi ile birlikte Bosna eyaletinin ticari hayatıyla ilgili istatistikî bilgiler de yer almaktadır.

Fırka-yı İslahiyye: *Tezâkir*’de yer alan en uzun ve ayrıntılı konulardan biridir. Anadolu’da ıslahat yapmak üzere kurulan *Fırka-yı İslahiyye*’ye Cevdet Paşa “fevkalade memuriyet-i mahsusa” ile iştirak etmiştir. *Fırka-yı İslahiyye*’nin görevi “Kozan’ın zabt-u ıslahı, senelerden beri isyan halinde olan *Zeytün* nahiyelerini ıslah ile *Kürtdağı* ve *Cebel-i Bereket* olarak isimlendirilen *Gavur* dağlarının dolaşarak buralarda meydana gelen bazı kıpırdanmaları bastırmaktadır.”⁽³⁵⁾ Bu vesile ile Cevdet Paşa güneyin ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin kırsal ve dağlık kesimi ile belli başlı yerleşim merkezlerinde bulunmuş, söz konusu yerlerde siyasi ve sosyal uygulamalarda aktif rol oynamıştır. 28. Tezkire’den anlaşılacağı üzere hükümetin kolluk gücü görevinden çok sosyalizasyon işlevi daha baskın olan bir faaliyet göstermiştir. Elbetteki kanun dışı hareketle mücadelenin gerektirdiği yöntem ve uygulamalar gerçekleştirilmiştir. *Fırka-yı İslahiyye*’nin varlık nedeni bölgede isyan halinde olan ya da potansiyel isyan belirtileri veren kişi ve gruplardır. O nedenle *Fırka-yı* dönemine özgü terörist güçlerle mücadelede ortaya koyduğu

(33) Tezkire:24, s. 70.

(34) Tezkire: 24, s. 70.

(35) *Fırka-i İslahiye* ile ilgili bilgiler 27-37. tezkireler arasındadır.

enerji ve yöntemiyle değerlendirmenin bugüne uyarlanmaya uygun önemli sonuçlar vereceği beklenebilir. Herhalde fırkanın kuruluş statüsü (organizasyonu) ve yöntemi üzerinde durulması gereken ilk önemli kısımdır. Ama bunlar içinde en önemlisi bu askeri gücün, döneminin saygın bir bilim ve kültür adanını çok önemli bir rol ve işlevle gruba almasıdır. Siyasal düzenlemeden önce sosyal düzenlemeyi öngören bu Osmanlı uygulamasının Cumhuriyet Türkiye'sine çok güçlü mesajları içerdiği düşünülebilir.

Fırka-yı İslahiyye için ayrılan bölümde siyasi boyut dışında her biri birer sosyolojik malzeme olabilecek gözlem ve incelemeler büyük yer tutmaktadır. Yörenin aşiretleri, yaşama biçim ve alışkanlıkları gerekli ayrıntılarla anlatılmaktadır. Bu çerçevede *Varsaklar, Sırkıntı, Afsar, Lek, Karintili, Hacılar, Reyhaniye, Tecirli, Karafakalı* şeklinde yer yer isimleri zikredilen aşiretler değişik nedenlerle söz konusu edilmektedir. Bazıları isyan hâliyle, bazıları iskan problemiyle, bazıları da günlük hayatlarına yansıyan ilginç yaşam ve tüketim alışkanlıklarıyla tezkirelerde yer almaktadır. Paranın bir mübadele aracı olarak girmediği yerel kültürler ile kadının kocasını boşama hakkının olduğu aşiret kültürleri *Tezakir*'deki bu ayrıntının ilginç örnekleri arasındadır⁽³⁶⁾.

Örneğin Hacı Osmanlı karyesinde halk alış-verişi takas (mal değişimi) ile yaptığı için para kullanmaz. Onların bu alışkanlığını *Fırka*'nın bu yoldaki ısrarları değiştirmiştir. Öyle ki daha önce kendilerine verilen 'akçe'leri "bunları ne yapalım?" diyerek almayan çocuklar bile kısa süre içinde "paranın kadrini öğrenmişlerdir."⁽³⁷⁾

Bir başka ilginç örnek ise *Cevdet Paşa*'nın özel tanıklığında gerçekleşir: *Tecirli* aşiretinde bazı konularda kendilerinin muhatabı olan Süleyman Ağa'nın kederli hâlinin nedenini öğrendiğinde oldukça şaşırır: Çünkü Süleyman Ağa karısı tarafından boşanmıştır. Bunu ise şöyle açıklar: "Meğer *Tecirli* Aşiretinde karıların kocalarını boşamak adetmiş. Şöyle ki karı kocasına 'benandan mahzuz değilim' diye haber gönderdiği gibi kocasından boş olurmuş."⁽³⁸⁾ Benzer bir hadisenin de *Aneze* aşiretinde olduğunu işitmiştir. Hatta *Antakya*'da "bu yolda bir âdet-i garibe" olduğundan bahisle burada örf ve adetler gereğince kadınların mavi feraca giymediği sürece evlilik yürür, aksi halde mavi ferace giyilir giyilmez evliliğin bitmiş olduğuna dair bilgileri ilave eder⁽³⁹⁾.

(36) Tezkire: 27-28.

(37) Tezkire: 28, s. 161.

(38) Aynı, s. 163.

(39) Aynı, s. 168.

Giderek taşra geneliyle ilgili olarak düşünülduğünde son derece heterojen bir sosyo-kültürel tablo ortaya koyan bu örnekler Cevdet Paşa'nın şöyle bir değerlendirme yapmasına yol açar: "Memalik-i Devlet-i Aliyye hiçbir devletin memalikine benzemez. Her köşesinde böyle birer garibe görülür. Bir vilayet diğer bir vilayete, belki bir vilayetin sancağı diğer sancağına uymaz. Onun için *devletçe mevzû olan usûlün her yerde muttarid olarak icrası nâ-kabildir ve bir vali veya mutasarrıf memur olduğu mahalde bir sene oturtup da ahalinin etvar u eskârını öğrenmedikçe hüsni idareye muktedir olamayıp lâ-ekall bir sene kadar şunun bunun re'yine müracaate muhtaç oluyor.*"⁽⁴⁰⁾

Fırka-yı Islahiyye'nin sosyalizasyon sınırları içinde nitelendirilebilecek olan, diğer çalışmalarının karakteristik olanları şöyle sıralanabilir: *Islahiye* ve *Osmaniye* kasabalarının tesisi, Ulaşlı dağlarından tahrir, Kürt Dağı Aşiretleri, Kozan'da ağalar ve yaşam biçimleri, köylerden erzak satın alınması ve fiyat takdiri meselesi, gelişen ziraat uygulamaları, Halep sancağında usûl-i cedide ve usûl-i kadime üzere yerleşim uygulamaları. Bunlar arasında merkezî yerleşim birimleri olan *Halep*, *Payas*, *Adana*, *Kozan*, *Maraş*, *Urfa* gibi sancaklar hakkında demografik ve istatistiki bilgiler de yer alıyor. Ayrıntı, *Hama*'da su bulunan noktaları gösteren harita yapıldığı bilgisine kadar geniş tutuluyor.

Fırka-yı Islahiyye'nin sosyalizasyon görevinin ortaya koyduğu en büyük sosyolojik gerçek ise yörenin henüz toprağa yerleşik hayata yabancı olan insanların bu realiteden kaynaklanan ekonomik, kültürel ve eğitimsel sorunlarının varlığıdır. Sancak düzeyinde örgütlenen yerleşim birimlerinde bile insanların "zihinlerinde bâki olan bedâvat arzusu" onları eninde sonunda dağ ve yayla yaşamına zorlamakta hatta geri döndürmektedir. Öyle ki "terk-i adet pek güç bir keyfiyet olduğundan kimisi çadırlara çıkmak ve kimisi dağlara dağılmak üzere cüz'i bahane arayıp hatta bazılarının *Çukurova*'da ettikleri pamukları güzel neşv-ü nemâ bularak kemale gelmiş olduğu halde bunu satıp da para kazanmağa alışmamış olduklarından *Çukurova*'da bunları olduğu gibi terk ile yaylaya"⁽⁴¹⁾ gidebilmekteydiler. Bu insanlar taş ve kerpiçle bilinen evler inşa etmeyip "sazdan ve kamıştan huğlar inşasıyla" yetinen insanlardır. O nedenle de *Halep*, *Sis*, *Kozan*, *Adana* gibi yerleşim merkezlerinde mülki amirlerin ve görevlilerin oturacağı hükümet konağı gibi mekanlar ya yoktur ya da bu amaçla başlanılmış olan çalışmalar ise akamete uğramıştır.

(40) Tezkire: 28, s. 164.

(41) Tezkire: 32, s. 208.

Sonuç ve Öneriler

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir* ile vak'nüvislik ve tarihçiliğini aşan bir tarzı denemiştir. Yerinde inceleme, gözlem, olay ve kişi eleştirileri mukayeseli tahliller gibi sosyolojik yöntemle daha yakın teknikler kullanmıştır. Olayların belirli bir zamana ve mekâna özgü olmaktan çıkarılarak genel-geçer standartlara oturtulması ve bunlardan her dönem ve olay için sonuçlar çıkarılması *Tezakir*'i salt tarih bir malzeme olmaktan uzaklaştırmakta; onu, sosyolojik bir malzemeye dönüştürmektedir.

Tezâkir ait olduğu döneme sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasî boyutlarda tanıklık etmektedir. Yaşadığı toplumun değişim sorunlarını ve sancılarını son derece yakından gözleyen Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'deki bu tanıklığının söz konusu boyutlarda (kültür, ekonomi, siyaset, toplum) araştırmacılara, aydınlara, icra sorumluluğundaki kişilere önemli mesajları bulunmaktadır. Buna göre;

1. Balkanlar üzerinde ve özellikle de *Bosna-Hersek* üzerinde çalışan, fikir üreten, politika yapan; araştırmacı, aydın ve siyasilerin *Tezakir*'deki *Bosna* notlarından öğreneceği çok şeyler vardır.

2. Tanzimat'ın siyasî arka plânına ilişkin özgün malzeme ve değerlendirmeler *Tezakir*'i Tanzimat araştırmacılarının ihmal etmemesi gereken bir eser hâline getirmektedir.

3. Güneyde ve Güneydoğu Anadolu'daki göçebe ve aşiret kültürü üzerinde yapılacak araştırmalar için *Tezakir* önemli bir kaynaktır.

4. Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısını yakın tarihin dönüşüm ve değişim kültürü üzerinde izlemek ve geliştirmek isteyen sosyologlar için *Tezakir*'in gerekli bir kaynak olduğu söylenebilir.

5. *Tezâkir*'in tanıklığından çıkan son mesaj da icra sorumluluğuna sahip olan kişilerdir. Döneme özgü terör ve isyan benzeri oluşumlara karşı oluşturulan siyasî güç içinde en az diğerleri kadar sorumluluk ve yetki ile donatılmış ilmiye sınıfından birinin yer almış olması *Cumhuriyet Türkiye*'sinde terör karşısındaki yöntem arayışına ibretlik bir örnektir.

Kaynaklar

AHMED CEVDET PAŞA; *Tezakir*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1984, 4 c.

AKYÜZ, Kenan: *Encümen-i Daniş*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yay., 1975.

BAYSUN, Cavid: *Tezakir-i Cevdet Hakkında*, *Tezâkir 1-12*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara: 1986, s. IX-XXVI.

- DOĞAN, İsmail: "Osmanlıdaki Bilimsel topluluklar Çerçevesinde Bizdeki Bilim Eğitim Geleneği. Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'na Bazı Öneriler", A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Eğitim Bilimleri Birinci Ulusal Kongresi. 24-28 Eylül 1990. Bildiriler II-1, Ankara: 1993, 157-173.
- HALAÇOĞLU, Y. , AYDIN, M. Akif: "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1993. C. 7, s. 443-450.
- İBN HALDUN: *Mukaddime I*, Çeviren: Z. Kadiri Ugan, İstanbul: MEB Yay, 1990.
- ÖLMEZOĞLU, Ali: "Cevdet Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, İst., MEB, 1993, C. 3, s. 114-123.